

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

«Глосарій з історії середніх віків»

для самостійної роботи здобувачів вищої освіти

перший (бакалаврський) рівень вищої освіти

спеціальність 014 Середня освіта (історія)

Факультет: соціально-гуманітарний

Одеса – 2021

*Друкується згідно з рішенням Вченої ради Державного закладу
«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені
К. Д Ушинського» (протокол № ... від січня 2021 року)*

Рецензенти:

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, соціології та менеджменту
соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д Ушинського
Атаманюк З. М.

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та етнографії України
Одеського національного політехнічного університету
Мельник О. В.

Семко Я. С., кандидат філософських наук

Семко Я. С. Методичні рекомендації «Глосарій з історії середніх віків» для самостійної роботи здобувачів вищої освіти, перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, спеціальність 014 Середня освіта (історія) / Я. С. Семко. – Одеса: Ун-т Ушинського, 2021. – 50 с.

Вступ

Короткий термінологічний глосарій з історії середніх віків розрахований передусім на здобувачів вищої освіти другого року навчання при вивченні дисципліни «Історія середніх віків». Навчальний курс «Історія середніх віків» розрахований на два семестри навчання та охоплює хронологічний період з V до XV століть.

Пропонований короткий термінологічний словник містить близько двохсот найбільш уживаних термінів та терміносполучень з історії середніх віків. Структура словникових статей така: терміни подаються в алфавітному порядку; в окремих випадках після реєстрового слова міститься етимологічна довідка. Далі дається пояснення до терміну. В деяких випадках один термін має декілька значень. У такому разі даються усі можливі тлумачення до терміну. Глосарій історичних термінів та понять має надати здобувачам необхідний навчально-довідковий матеріал з історії середніх віків.

А

Аба́т (абатиса) – (від араб. «áбба» - батько, отче) – настоятель (-ниця) чоловічого (жіночого) монастиря (абатства), або будь-який священнослужитель французької (галліканської) церкви.

Августи́нці – члени «жебручого» ордену італійських лицарів, заснованого святим Августином у XIII в.

Агіогра́фія (від грец. hagios – святий) – життєпис святих у християнській церковній літературі.

Алемáни – германське плем'я (шваби), що розселилося в передгірних областях середніх Альп.

Ало́д (нім. allod, франкське alodis від al – повний і od – володіння) – індивідуально-сімейна земельна власність в варварських королівствах на території колишньої Західної Римської імперії, в ранньофеодальних державах Західної Європи. Розрізняють ранній і пізній (повний) алод. Ранній алод - власність на рухоме майно і обмежене право успадкування (по чоловічій лінії) на нерухоме майно (орна земля). Земля перебувала в спадковому приватному користуванні, але право розпоряджатися нею належало громаді. Поштовхом до появи повного алоду став едикт Хільперіка (кінець VI ст.). Пізній алод - це повна, вільно відчужувана власність на землю малих сімей.

Альме́нда (нім. Allmende, від давн.в.-нім. al(ge)meinde – що належить всім) - в країнах середньовічної Західної Європи земельні угіддя (пасовища, ліси, луки, пустища, місця риболовлі), що знаходяться в загальному користуванні (неподілені землі) всіх членів однієї або декількох громад.

Ана́фема (грец. – «відлучення») – відлучення від християнської церкви (прокляття), затверджене первосвящеником. Віруючим заборонялося спілкуватися з підданими А.

Англосаксо́нські королівства – сім великих королівств, які утворилися з більш дрібних, що виникли на території Британії після завоювання її англосаксами в період з другої половини V до початку VII ст.:

Вессекс, Сассекс, Ессекс (королівства саксів), Мерсія, Нортумбрія, Східна Англія (королівства англів), Кент (королівство ютів). Цей період має в історії назву гептархія (семицарство). У другій половині VII ст. висунулася Нортумбрія, в VIII в. - Мерсія. У 829 р. майже всі англосаксонські області об'єдналися під верховенством Вессекського короля Екберта. З цього часу об'єднана держава стала називатися Англією.

Англосаксонські права (Anglo-Saxon laws) - записи звичаєвого права у англосаксів в VII-IX ст. На відміну від інших варварських правд, викладених на латині, А.п. були записані на давньоанглійській мові; в них не виявляється римського впливу. В кентських «Законах Етельберта» (початок VII ст.), «Законах Глотгера і Едріка» і «Законах Уітреда» (кінець VII ст.) Вже відбилася диференціація суспільства на знати (ерли, гезити) і рядових вільних співплемінників (керли). Вессекські «Закони Іне» (кінець VII ст.) свідчать про зростання земельних володінь короля, його службових людей і церкви за рахунок частини общинників, що потрапляють в залежність від аристократії; відмінності між знатними слугами короля - тенами - і селянами починають переростати в станову протилежність. Вессекські «Закони Альфреда» (кінець IX ст.), частково зберігаючи риси судейника, є вже склепінням королівських і церковних постанов, що мали силу для всієї підвладної Альфреду території.

Анна́ли (лат. annales – річні) – записи подій за роками, різновид хроніки, що відрізняється від неї більш стислим викладом.

Антрусті́они – дружинники французьких королів з династії Меровінгів, привілейована група франкського суспільства. До VIII століття назва виходить з вжитку.

Аріянство – у IV-V ст.н.е. широко поширене, особливо в східних провінціях Римської імперії і серед ряду німецьких племен, сектантське вчення. Засновником його був олександрійський священник А́рій, що вчив, що Христос не був рівний богу-батькові, оскільки був їм створений.

Архієпископ (грец. archos – головний, старший) єпископ, що наглядає над декількома єпархіями.

Архідиякон – особа при архієпископові, що наглядає над дияконами.

Аскетизм (від гр. «аскетес» - вправа) – крайнє обмеження в матеріальних потребах, їжі, питті, сні, заповідання собі фізичних страждань (бичування, носіння волосяниці, вериг) з метою співучасті в стражданні Ісуса Христа. Аскет - людина, що веде подібний строгий спосіб життя.

Асізи (пізня лат. Assisae – засідання) – 1) Засідання васалів, що скликаються сеньйором. 2) Збори королівської ради, суду; з XII ст. - юридичні акти, затвержені цими засіданнями. 3) Королівські укази; збірники феодального права. Асизи існували в Англії і Франції. В Англії відомі Кларендонські (1166) і Нортгемптонські (1176) асизи, які розширили компетенцію королівського суду. Відомі також Єрусалимські асизи - збірник феодального права, головний судебник Єрусалимського хрестоносного королівства (1099-1291). Вони обмежували владу хрестоносців короля феодальною радою («Висока палата»), обмовляли випадки, коли феодал міг відмовитися від покори королю, тощо.

Б

Базіліка (лат. basilica – царський дім) – витягнута будівля прямокутної форми, зазвичай поздовжніми, з двома рядами колон, на які всередині спирається покрівля. Колони розділяють простір Б. на частини - нави.

Балада (фр. ballade) – первісно у провансальських трубадурів танцювальна пісня з рефреном, яка потім розвинулася в віршоване оповідання або пісню з героїчним, історичним, легендарним або казково-фантастичним сюжетом.

Бальї (фр. bailli) – королівський чиновник в середньовічній Франції, наглядає за діяльністю судово-адміністративних органів провінції (бальяжу).

Баналітет (фр. banalité від banal, первіс. знач. – той, що належить сюзерену) – один з феодальних інститутів в середньовічній Франції, в силу

якого сеньйор, володіючи правом власності на будь-яку річ суспільного значення, міг примусити своїх селян і васалів до користування виключно нею за особливу плату, їм же встановлену. Об'єктами такого права могли бути: млин, громадська піч; виноградний прес; користування лісом, вигоном, водами; утримання суспільних ваг, карбування монети; право забороняти селянам і васалам продаж вина до того часу, поки сеньйор розпродаст наявний у нього запас. Пізніше під Б. стали також розумітися грошові побори за право здійснювати супутні господарські операції у себе вдома. Права Б., належали до числа найбільш обтяжливих повинностей для населення, проіснували аж до Великої французької революції.

Баптистєрій (від грец. baptizo – занурюю в воду) – спеціальна будівля для хрещення (хрестильня), зазвичай круглої або восьмикутної форми з басейном.

Бейліф – посадова особа, помічник шерифа в Англії, глава сотні.

Бенефіціальна реформа – реформа, проведена Карлом Мартеллом в 30-і рр. VIII ст. Суть її полягала в тому, що землі, які раніше дарувалися Меровінгами магнатам і дружинникам в їх повну безумовну власність, тепер надавалися в умовну феодальну власність - бенефіцій. Умовою дарування бенефіція найчастіше висувалося несення кінної військової служби. У випадках відмови від служби або зради подаровані землі підлягали конфіскації. Б.р. зміцнила шар дрібних і середніх феодалів, які в якості професійних воїнів стали основою кінного ополчення і всієї військової організації, привела до створення ієрархічної структури васалітету, до зміцнення феодальної земельної власності і селянської залежності. Б.р. сприяла подальшому утворенню феодальних відносин у Франкській державі.

Бенефіцій (лат. beneficium – благодіяння) – земельне володіння, яке передається в довічне користування з умовою несення переважно військової служби. В XI-X ст. бенефіцій набув рис феоду (лена). Бенефіцій сприяв появі професійних воїнів-лицарів, а також виникненню відносин особистої вірності

і заступництва (васалітету) між дарувальником і бенефіціарієм. Бенефіції роздавали не тільки королі, але і великі феодали.

Берегове́ пра́во (лат. *jus naufragii*) – широко поширене в середні віки право берегових жителів або держав на присвоєння у власність судів, потерпілих у їх берегів крах і речей, які припливали до тих самих берегів. У середньовічній Німеччині Б.п., що називалося *Strandrecht*, простягалося на речі, що викидаються як на морські, так і на річкові береги.

«Березневі поля» - збори всіх вільних франків-воїнів у Франкській державі кінця V - середини VIII ст.; влаштовувалися в березні. «Б.п.» - огляд військових сил держави, проводилися королівською владою; замінили собою давньогерманські народні збори.

Білл - в Англії законопроект парламенту, що затверджувався королем.

Божий суд (ордάλії) – в ранньому Середньовіччі спосіб виявлення винності, випробування вогнем, розпеченим залізом, водою (холодною і киплячою). Застосовувався, коли звичайні судові засоби не давали потрібних результатів. Між тими, хто сперечаються призначалися двобої: вважалося, що «вищі сили» забезпечать перемогу правому над брехуном і злочинцем. Якщо звинувачували жінку, то за неї міг заступитися якийсь лицар. В основі «Божого суду» лежить релігійне уявлення, що істина може бути встановлена тільки втручанням Бога

Бокленд – земельне володіння, подароване королем Англії і підтвержене письмовим його розпорядженням.

Бріти – корінне кельтське населення Британії, яке пережило англосаксонську навалу і злилися з ними в єдину англійську народність.

Булла (від лат. «кулька», пізніше – «кругла металева печатка») – 1) папський указ, що має обов'язкову силу для всіх католиків; 2) нормативний акт імператора Священної Римської імперії.

Бург – в середньовічній Європі укріплений (вал, рів, стіни) населений пункт (фортеця, замок, місто).

Бургграф – посадова особа, яка призначається королем (або єпископом - сеньйором міста) в германських середньовічних містах (Бург). Б. володіли адміністративною, військовою, судовою владою.

Бургомістр – мер, голова міського самоврядування в середньовічних містах.

Бюргер (від герм. Burg – укріплене місце) – 1) представник середніх верств міського населення, повноправний громадянин; 2) середньовічний городянин узагалі.

В

Ваганти (від лат. vagantes – мандрівний, бродячий) – мандрівні студенти й клірики без приходу, творці латиномовної літератури, пронизаної життєлюбством, гострою сатирою, ідеєю загальнолюдських цінностей.

Варварські правди (leges barbarorum) – звичаєве право германських племен, записане в період часу між початком V і серединою XI ст. До В.П. відносяться: Вестготська правда (її найраніша частина записана в другій половині V ст.), Бургундська правда (кінець V - початок VI ст.), Салічна правда (записана на початку VI ст.), Ріпуарська правда (VI-XIII ст.) , Алемманська правда (кінець VI-VIII ст.), Баварська правда (середина VIII ст.), Лангобардські закони (середина VII - середина VIII ст.), Англосаксонські закони (VII-IX ст.), Саксонська правда, Фризька правда, Тюрінзька правда, Правда франків - хамавів (початок IX ст.). Спонукальним мотивом для кодифікації звичайно-правових норм слугувало утворення німецьких племінних держав або, принаймні, більш міцного зв'язку племен з зайнятою ними територією.

Васал (vassus, vassaius homo) – особа (феодал), яка отримала від сеньйора (більш великого феодала) земельне володіння феод на умовах несення служби. Обіймав залежне становище в системі васалітету. Васал зобов'язаний був нести військову службу, надавати сеньйору грошову

допомогу, бути присутнім в раді сеньйора, тощо. У свою чергу, васал міг бути сюзереном відносно до інших, ще більш дрібних власників землі.

Васалітёт (франц. vassalite від vassal, пізня лат. vassalus від vassus – слуга) – система відносин особистого зв'язку, залежності одних феодалів (васалів) від інших (сюзеренів) в Середні століття. У країнах Західної Європи В. як розвинений інститут сформувався VIII-IX ст. у Франкської державі. Васальний договір був договором вірності, причому обопільної. Крім передачі феодалу сюзерен був зобов'язаний захищати васала і його майно. В період феодалізму укладення васального договору супроводжувалося особливим обрядом - омáжем, яким васал визнавав свою залежність від сюзерена. Найбільш розвинені форми В. і феодальна ієрархічна драбина отримали в Західній Європі. В Азії також були деякі елементи васальних відносин (наприклад, в Японії). У міру утворення централізованих держав і появи професійних держав та появи професійних армій васальна військова служба втратила колишнє значення, після чого відмер і сам В.

Вéргельд (від давн.в.-нім. Wer – людина и Gelt – ціна) - в німецьких варварських правдах грошове відшкодування (викуп) за вбивство вільної людини. Виник як альтернатива кровної помсти і поступово витіснив останню. У росіян він називався «вiра». Розмір викупу був досить високим: наприклад, згідно Салічній правді життя вільного франка оцінювалася в 200 солідів. Високий В. пояснювався тим, що система стягнень склалася ще в родовому суспільстві і сплата здійснювалася родом родові. В. ділився на три частини: сім'ї убитого, родичам з боку батька і матері та скарбниці. До XII-XIII ст. стягнення В. в Західній Європі зовсім зникає з практики, поступаючись місцем іншим видам відповідальності.

Вердікт – рішення колегії присяжних засідателів стосовно поставлених перед нею питань, включаючи основне питання про винність підсудного.

Відлучення – виключення з будь-якої релігійної громади або церкви в цілому.

Відпущення – прощення гріхів, що дається священником віруючому після сповіді.

Віл'яни (пізня лат. villain від лат. villa – садиба, маєток) – категорії феодално-залежного селянства в країнах середньовічної Західної Європи. В континентальній Західній Європі категорія В. склалася вже в IX-X ст. Віллани були особисто вільними, тому їх повинності зв'язувалися ні з особистістю, а з триманням землі від сеньйорів. Вони платили сеньйорам так званий чинш, щось на кшталт вічної орендної плати, ренту і шампар, частину врожаю хліба, зазвичай кожен четвертий або п'ятий сніп, частину винограду і вичавленого вина. В. також платили талью, але, на відміну від тальи сервів, вона була визначена звичаєм. На них не поширювалися «право мертвої руки» і формарьяж. Панщина, яку виконували В., теж мала певну норму. У XIII-XIV ст. в розряд В. перейшли звільнені серви. Правовий статус В. в середньовічній Англії був майже аналогічний положенню французьких сервів (див. Серви).

Вселенські собори – збори вищих християнських священнослужителів в IV-VII ст. які представляли всі помісні церкви; постанови вселенських соборів стали одним з джерел канонічного права як в католицькій, так і в православній церкві.

Г

Габель – податок на використання солі в середньовічній Франції. Кожна сім'я повинна була купувати у держави певний мінімум солі.

Гайда – земельна ділянка вільного селянина-общинника в середньовічній Англії. Пізніше - фолькланд (народна земля).

Ганза (від давн.-в.- нім. Hanse – натовп, група людей) як правило, об'єднання купців кількох міст (напр., Ганза річкових купців, що торгували по р. Сені); найбільш відома Німецька Ганза - торговий і політичний союз північно-німецьких міст на чолі з м. Любек.

Геліоцентри́зм (від грец. helios – сонце + центр) - вчення про те, що Земля обертається навколо Сонця, а не Сонце навколо Землі, остаточно затвердилася після праці М. Коперника (1473-1543) «Про обертання небесних сфер (кіл)».

Герб (польськ. Herb від нім. Erbe – спадок) – відмітний знак держави, дворянського роду, міста, зображуваний на монетах, прапорах, щитах, медалях тощо.

Герольд (від лат. heraldus – глашатай) – глашатай, вісник, церемоніймейстер при дворах королів, великих феодалів; розпорядник на урочистостях, лицарських турнірах. Г. був також суддею на турнірі (страж турніру): подавав знак до початку турніру, міг зупинити занадто жорстокий бій.

Герцог (нім. Herzog – ватажок війська) – 1) у давніх германців виборний військовий вождь, потім - спадковий глава племені; 2) в період раннього середньовіччя племінний князь; 3) в період феодалної роздробленості - крупний територіальний феодал, який займав у феодалній ієрархії перше місце після короля; титул герцога став одним з вищих дворянських титулів в країнах Західної Європи.

Гето (від назви району Венеції, де жили євреї) - частина міста, відведена для примусового поселення євреїв (в новий і новітній час - негрів).

Гільдія (від давн.-герм. Gilde – бенкет, корпорація, союз) – корпорація купців (іноді й ремісників) в XII-XV ст., як правило, одного міста, наприклад, в Англії, яка захищала інтереси своїх членів, домагаючись правових і митних пільг. Капітал гільдійських купців не об'єднує, кожен вів справу на свій страх і ризик.

Глоси (грец. glossa – маловживане або застаріле слово) – тлумачення незрозумілих слів або місць в древніх рукописах або священному писанні, яке потребує роз'яснення або перекладу.

Глосарій – тлумачний словник, зібрання глос, тобто незрозумілих, застарілих слів і виразів.

Гонфалоньєр (італ. *Gonfaloniere* – прапороносець) – з середини XIII ст. голова уряду (італ. *Signoria*) у Флоренції та інших містах Італії. У 1289 у Флоренції була встановлена посада гонфалоньєра справедливості (правосуддя), який був головою Синьйорії. Гонфалоньєр мав прапор певної форми і кольору — гонфалон, що символізували його владу. Йому була доручена охорона конституції «Встановлення справедливості».

Гóспіти – «вільні поселенці», які освоюють нові землі в процесі внутрішньої колонізації і користуються низкою пільг від власників землі-феодалів.

Госпітальєри (іоаніти) – найстаріший духовно-лицарський орден, що виник в Палестині в період хрестових походів на базі госпіталю св. Іоанна в Єрусалимі. Оформився протягом 1099-1120 рр.

Госпіза – ділянка вільного колоніста-переселенця, госпіта.

Граф – 1) в раннє середньовіччя посадова особа на королівській службі, наділена адміністративною, військовою та судовою владою в адміністративному окрузі; 2) в подальшому звання Г. стало спадковим титулом вищого дворянства, а сам Г. перетворився на великого феодального володаря.

Д

Деві́з – короткий вислів, що, як правило, пояснював зміст герба.

Декáн – глава факультету в середньовічних університетах.

Декретáлії (від лат. *decretum* – указ, постанова) 1) послання римських пап, що містять вирішення спірних питань і стали прецедентом; 2) збірники законів та інших правових актів, як правило, в канонічному праві.

Десяті́на – десята частина доходу (врожаю, грошового прибутку тощо), що стягувалася з населення на користь церкви. У християнстві Д. відома з III в. як добровільне пожертвування віруючих. У середні століття основний тягар при зборі Д. падав на селянство. Д. ділилася на «велику» (*decima maior*), яка бралася з урожаю зерна і винограду; «малу» (*decima*

minor) - з городніх і технічних культур і Д. «крові» (decima mixta) - зі худоби і продуктів скотарства.

Діми (від грец. «Демос» - народ) - в Візантії самоврядні громадські міські організації, що групувалися навколо команд найзником на міських іподромах («блакитні» - венети, «зелені» - прасіни, «червоні» і «білі»). Найбільш впливовими були «блакитні» і «зелені»).

Динати (від грец. dynatos – могутні, сильні) – в усі періоди історії Візантії багаті і впливові вищі світські та церковні посадові особи, в руках яких зосереджувалася влада, а також значне земельне та рухоме майно. У період становлення феодальних відносин Д. - особи, які скуповували за безцінь, а нерідко і самовільно захоплювали общинні землі, перетворюючи колишніх вільних селян-общинників в своїх париків. Незважаючи на законодавчі обмеження, візантійська держава не змогла призупинити процес поглинання общинних земель.

Дієцезія – адміністративний округ в пізньої Римської імперії; в католицькій церкві - адміністративний округ на чолі з єпископом.

Дістретто – міський округ в Італії в період Середньовіччя; включав землі, підлеглі місту-метрополії, в тому числі й інші міста, на відміну від контадо. Нерідко Д. переростали в міста-держави, а потім в герцогства.

Догмат, догма (від грец. «догма» - думка, вчення) – основне положення віровчення, яке не підлягає критиці.

Дож (від лат. dux – вождь, ватажок) – виборний і довічний глава торгової республіки Венеції (VIII-XVIII ст.). До XIV ст., Коли у Венеції сформувалася велика торгова буржуазія, влада Д. носила майже необмежений характер; пізніше Д. (представник купецької олігархії) стає залежним від вищих органів купецької республіки («синьорія», «Рада ста»). Відігравали важливу роль в міжнародних відносинах, особливо в епоху хрестових походів. Д. називалися також і глави торгової республіки Генуї в XVI-XVIII ст.

Домѐн (франц. domaine від лат. dominium – володіння). 1) Д. королівський - в країнах Західної та Центральної Європи в середні віки спадкові земельні володіння короля. Включав вотчини, фортеці, міста, ліси і пасовища, розкидані по різних районах країни. За рахунок Д. король здійснював земельні дарування своїм прямим васалам. Розширення королівських Д. за рахунок земель великих феодалів стало одним із способів зміцнення королівської влади і ліквідації феодалльної роздробленості. Крім короля свої Д. мали також великі феодали (герцоги, графи та ін.). 2) Д. сеньйоріальний - частина вотчини (маєтку), панська оранка, на якій феодал вів самостійне (доменіальне) господарство, використовуючи працю залежних селян-власників або безземельних робітників. Включав орні землі, угіддя, сади, будівлі, інвентар.

Домінікани (від імені засновника св. Домініка) - католицький чернечий орден, який жебракує і «проповідує» проти єретиків. Предтеча інквізиції.

Донжон (фр. donjon) – головна, окремо розташована в самій недоступній частині замку башта, що мала таємний хід.

Дофін – спадкоємець престолу у Франції, старший син короля. Титул Д. носив власник області Дофіне з середини XIV до 1830 р.

Друїд – жрець у древніх кельтів, Галлії, Британії та Ірландії, відав жертвопринесеннями і володів судовими функціями.

«Дурні звичайі» - загальна назва ряду феодалських повинностей в Арагоні, відомих з XI ст.: інтестія (право сеньйора на майно селянина, який помер без заповіту), ексоркія (право сеньйора на майно власника, що не має прямого спадкоємця), кугусія (право сеньйора на частину майна селянина, дружина якого були викрита в перелюбстві), арсіна (право сеньйора на майно селянина, з вини якого в садибі сеньйора сталася пожежа).

Е

Едда (д.-ісл. Edda) – назва двох великих пам'ятників давньоісландської літератури – «Старша Е.» та «Молодша Е.» містить міфологічні та героїчні пісні з прозовими вставками.

Еді́кт (лат. edictum) – особливо важливе, що має силу закону розпорядження імператора або короля.

Екзárх (грец. exarchos) – намісник візантійського імператора в якій-небудь області імперії.

Ельфи (нім. Elf) – в німецькій середньовічній міфології духи природи, маленькі крилаті істоти в людській подобі, доброзичливі до людей.

Емінéнція (лат. eminentia – перевага) – 1) титул католицьких єпископів та кардиналів; 2) титул духовних курфюрстів в Німеччині (до XVII ст.); 3) титул гросмейстера ордена іоаннітів (госпітальєрів).

Емфітévзис (від грец. emphyteuo – прищеплюю, насаджую) – так звана «вічна оренда». На правах Е. зазвичай надавалися необроблені землі. Е. забезпечував власнику широкі права, зіставні з правом власності. Емфітевт міг передавати землю у спадщину, здавати в суборенду, закладати та навіть продавати. Але він зобов'язаний був платити власнику землі невелику фіксовану орендну плату та ретельно обробляти землю.

Епáрх (грец. eparchos – правитель, начальник) – градоначальник Константинополя у Візантії. У функції Е. входили: придушення (та попередження) повстань, тобто збереження спокою в столиці; регулювання цін на предмети широкого попиту, а також організація забезпечення міста продовольством, ремісничими виробами та контроль за торговими та ремісничими корпораціями, а також над видовищами. Е. мав у своєму розпорядженні великий штат службовців, мав військовий загін та в'язницю. Підпорядковувався він лише імператору.

Ерл (англ. Earl) – найстаріший спадковий титул знаті в ранньосередньовічній Англії, відповідає графському титулу на континенті.

Есква́йр (сквайр) – 1) в середньовічній Англії спочатку зброєносець лицаря, його служба була обов'язковою сходинкою для отримання в подальшому лицарського звання; 2) згодом стає одним з нижчих дворянських титулів для осіб, які не мають лицарського звання або держателя лицарського феода. У пізніє середньовіччя та новий час титул С. став присвоюватися 1) молодшим синам перів та старшим онукам від цих синів, а також старшим синам лицарів; 2) посадовим особам королівського двору, мировим суддям, шерифам, адвокатам та т.ін.; 3) поступово титул став синонімом «джентрі».

Ешеве́ни (франц. Echevins від пізньолат. Scabini) – посадові особи в північних містах феодальної Франції, котрі володіли адміністративними та (або) судовими функціями. Призначалися сеньйорами або обиралися городянами. Інститут Е. скасований в 1789 р. в ході Великої французької революції 1789 р.

Едда (д.-ісл. Edda) – назва двох великих пам'ятників давньоісландської літератури – «Старша Е.» та «Молодша Е.» містить міфологічні та героїчні пісні з прозовими вставками.

Еді́кт (лат. edictum) – особливо важливе, що має силу закону розпорядження імператора або короля.

Екза́рх (грец. exarchos) – намісник візантійського імператора в якій-небудь області імперії.

Ельфи (нім. Elf) – в німецькій середньовічній міфології духи природи, маленькі крилаті істоти в людській подобі, доброзичливі до людей.

Еміні́ція (лат. eminentia – перевага) – 1) титул католицьких єпископів та кардиналів; 2) титул духовних курфюрстів в Німеччині (до XVII ст.); 3) титул гросмейстера ордена іоаннітів (госпітальєрів).

Емфіте́взис (від грец. emphyteuo – прищеплюю, насаджую) – так звана «вічна оренда». На правах Е. зазвичай надавалися необроблені землі. Е. забезпечував власнику широкі права, зіставні з правом власності. Емфітевт міг передавати землю у спадщину, здавати в суборенду, закладати та навіть

продавати. Але він зобов'язаний був платити власнику землі невелику фіксовану орендну плату та ретельно обробляти землю.

Епа́рх (грец. *eparchos* – правитель, начальник) – градоначальник Константинополя у Візантії. У функції Е. входили: придушення (та попередження) повстань, тобто збереження спокою в столиці; регулювання цін на предмети широкого попиту, а також організація забезпечення міста продовольством, ремісничими виробами та контроль за торговими та ремісничими корпораціями, а також над видовищами. Е. мав у своєму розпорядженні великий штат службовців, мав військовий загін та в'язницю. Підпорядковувався він лише імператору.

Епітімія – церковне покарання (особливий строгий піст, численні поклони, багаторазові молитви тощо).

Ерл (англ. *Earl*) – найстаріший спадковий титул знаті в ранньосередньовічній Англії, відповідає графському титулу на континенті.

Есква́йр (сквайр) – 1) в середньовічній Англії спочатку зброєносець лицаря, його служба була обов'язковою сходинкою для отримання в подальшому лицарського звання; 2) згодом стає одним з нижчих дворянських титулів для осіб, які не мають лицарського звання або держателя лицарського феода. У пізнє середньовіччя та новий час титул С. став присвоюватися 1) молодшим синам перів та старшим онукам від цих синів, а також старшим синам лицарів; 2) посадовим особам королівського двору, мировим суддям, шерифам, адвокатам та т.ін.; 3) поступово титул став синонімом «джентрі».

Ешеве́ни (франц. *Echevins* від пізньолат. *Scabini*) – посадові особи в північних містах феодальної Франції, котрі володіли адміністративними та (або) судовими функціями. Призначалися сеньйорами або обиралися городянами. Інститут Е. скасований в 1789 р. в ході Великої французької революції 1789 р.

Єпа́рхія (грец. eparchia) – церковно-адміністративна територіальна одиниця, очолювана єпископом.

Єресь (грец. hairesis – особливе віровчення) – релігійне віровчення, що відхиляється від догматів, організаційних форм або дій офіційної, пануючої релігії; в середні століття ересі зазвичай були формою соціального протесту проти феодального гноблення, станового та майнового нерівності, що освячувалися католицькою церквою.

Єреті́к – прихильник ересі.

Єресіа́рх – засновник ересі, її головний або видатний проповідник.

Євхарі́стія – причащення, одне з семи християнських таїнств; таїнство Є. для християн здійснюється через куштування викупної жертви - «тіла й крові Христової» (хліба і вина). У католицизмі Є. для мирян здійснюється тільки хлібом.

Ж

Жонглі́ери (jongleur) - в середні століття в Західній Європі мандрівні актори, співаки, музиканти, дресирувальники (то ж - гістріони, шпільмани).

З

Заборóло – частина шолома в вигляді рухомої пластини з прорізами для очей; забороло піднімалося і опускалося, звідси вираз - «з піднятим заборолом», тобто людина діє відкрито.

Здо́льщина – вид короткострокової оренди землі, при якій орендна плата стягується часткою врожаю.

Зéмський мир – угоди і постанови в середньовічній Німеччині, забороняли на певний термін війни (спочатку для окремих областей країни). Проголошувався імператором або імперським сеймом з метою обмеження феодального розбою і воєн. Під час З.м. оголошувалися недоторканими деякі місця (церкви, ринки тощо), категорії населення (купці, іноді хлібороби). Перший З.м. для всієї держави був проголошений в 1103 р. імператором Генріхом IV.

Зі́ммі – іновірці, які здалися мусульманам на підставі договору, котрий гарантував життя і недоторканність майна, право сповідувати свою релігію (але не перетворювати на неї мусульман). З. зобов'язані були сплачувати податок, розмір якого був строго зафіксований.

«Золота́ бў́лла» - законодавчий акт, прийнятий імперським сеймом «Священної римської імперії» в 1356 року і затверджений імператором Карлом IV. Закріплювала політичну роздробленість Німеччини, незалежність та інші привілеї правителів земель - курфюрстів. Визначала порядок обрання імператора колегією курфюрстів. Діяла до 1806 р.

«Золота книга» - списки знатних прізвищ Венеції. Складена після реформи Великої ради (1297). У Велику раду і до всіх важливих державних посад в республіці могли бути допущені лише ті, хто внесений в З.к.

I

Іда́льго (ісп. *Hidalgo*) – дрібне і середнє лицарство в середньовічній Іспанії. Термін «I.» з'явився в кінці XII ст. і остаточно укорінився для позначення всіх осіб лицарського стану в XVI ст. Відіграли важливу роль у звільненні Іспанії від залишків арабських завойовників. Руйнування і зубожіння I. почалося вже в XV ст. У XVI ст. збіднілі I. взяли активну участь в завоюванні і освоєнні нововідкритих земель Західної півкулі.

Ієра́рхія (від грец. *hieros* – священний і *arche* – влада). 1) За християнським уявленням - порядок розташування ангелів різного чину. 2) Драбина супідрядних церковних або світських посад.

Іконобо́рство – 1) Релігійний рух в VIII - першій половині IX ст. в Візантії, спрямований проти шанування ікон; 2) протестантський рух в Нідерландах, що почався у 1566 і поклав початок нідерландської буржуазної революції (перший етап).

Імуніте́т (лат. *immunitas* – звільнення від повинності) – загальноправовий термін, що означає звільнення певного кола суб'єктів права

з-під дії загальних правових норм. Середньовічний І. являв собою один з наслідків феодальної роздрібненості. Кожен власник маєтку (барон, граф, князь) був не тільки власником землі й осіб, які на ній мешкають, але і суддею для них і адміністратором, і військовим ватажком. Сутність І. в державах, що виникли на руїнах Римської імперії, полягала в тому, що представники королівської влади не могли вступати в межі володіння, який отримав імунітетну грамоту для відправлення в них суду, адміністраторських обов'язків, справляння податків; всі ці права переходили до власника землі (барону, монастирю), який як би «затуляв» людей своєї землі від представників державної влади. Вони були його підданими, а не підданими короля. У міру посилення центральної влади область застосування І. починає звужуватися, поки не закінчується створенням сильної централізованої влади абсолютних монархів.

Інвеститура (від лат. *investio* – одягати). 1) І. світська - символічний акт, церемонія введення васала у володіння феодем за допомогою вручення васалу предмета (кільце, посох, рукавички, прапор, жменю землі, навіть пучок соломи), який символізував нерухоме майно або право на нього. 2) І. церковна - призначення та церемонія введення єпископа або абата на посаду. Супроводжувалася двома актами: вручення палиці й кільця, які символізують духовну владу, і передачею земельного володіння (церковного бенефіція) і скіпетра - символу світської влади.

Інтердікт (лат. *interdictum* – заборона) – в середньовічному канонічному праві тимчасова заборона відправляти богослужіння і обряди на певній території. Зазвичай використовувався папами для боротьби з єретиками і політичними супротивниками. Наприклад, І. був накладений на Рим в 1115 р. папою Адріаном IV, коли його мешканці повстали проти папи-сеньйора. У 1208 році папа Інокентій III наклав І. на Англію з метою змусити підкоритися короля Іоанна Безземельного. Папа Григорій IX, відлучивши від церкви німецького короля Фрідріха II, заборонив відправляти богослужіння і обряди у всіх місцевостях, де з'явиться цей король.

Ініціал – художньо оформлена велика початкова буква будь-якого розділу рукописної книги.

Й

Йомени – особисто вільне селянство в Англії (кінець XIII - початок XIV ст.). Й. мали спадкове тримання і вели самостійне господарство. Найчастіше так називали фригольдерів. До XV ст., в зв'язку з перетворенням вілланських тримань в копігольд, більшість селян за своїм становищем наблизилося до фригольдерів, і термін «Й.» поширився на всіх селян, які ведуть самостійне господарство, незалежно від юридичного статусу їх власника. З кінця XVI ст. «Й.» стали називати заможне селянство.

К

Кабальєрос – кінні воїни раннього періоду Реконкісти, які набували за свій рахунок бойового коня і зброю. Пізніше - те саме, що і ідальго.

Камерарій – королівський слуга в державі франків, що стежив за надходженням в королівську скарбницю, за збереженням майна палацу.

Канонізація – акт приєднання праведника до лику святих в католицькій і православній церквах.

Канонік (сер.-лат. canonicus) – член духовної ради (капітули) при єпископі в католицькій і англійській церквах.

Капела (сер.-лат. capella – часовня) – невелика окрема споруда (каплиця) або приміщення в храмі для молитов однієї сім'ї, зберігання реліквій, а так само місце розташування хору півчих.

Капелан (сер.-лат. capellanus) – 1) священик, закріплений за капелою; 2) помічник католицького священика; 3) священик при армії (полковий капелан).

Капітула (від лат. capit – голова) – 1) колегія або рада духовних осіб при єпископі, єпископській кафедрі; 2) загальні збори членів чернечого або духовно-лицарського ордену.

Капітулярія (від лат. capitula – глава) – звичайна форма законодавчих і адміністративних актів франкських королів каролінгської династії.

Кардинал (лат. cardinalis – головний) – вищий (після папи) духовний сановник католицької церкви, за положенням в церковній ієрархії стоїть вище єпископів.

Картулярії (від лат. charta – грамота) – збірники західноєвропейських документів (грамот, хартій, актів та ін.), що збереглися, як правило, не в оригіналі, а в копіях, переписаних іноді зі скороченнями і вставками (інтерполяціями). Це копії документів, якими в середньовічній Європі юридично оформляли земельні дарування на користь церкви, майнові та особисті відносини між церковними і світськими установами або особами, іноді - копії угод між світськими особами, копії королівських указів. К. склалися з VII по XIV ст. в великих монастирях на латинській мові. У широкому сенсі К. - збірники будь-яких документів.

Кастелян, каштелян (від лат. castellum – замок) – власник замку в середньовічній Франції, сеньйор. Королівський К. залежав безпосередньо від короля, мав право вищої юрисдикції. К. іноді називали міського суддю, який мав середню і вищу юрисдикцію.

Керли (давн-англ., од. Ceorl) – рядові вільні общинники в Англії раннього Середньовіччя, що складали разом з ерлами основу англосаксонського суспільства. К. жили великими сім'ями, які володіли нерідко великими земельними наділами - гайдами. Громада К. була низовим осередком місцевого самоврядування. У IX-XI ст. основна маса К. перетворилася в феодално-залежних селян, а їхня верхівка увійшла до складу дрібних феодалів.

Клір (від грец. kleros – частина, володіння, спадок, жереб) – сукупність всіх служителів церкви (див. Духовенство). У вузькому сенсі -

священнослужителі і церковнослужителі одного церковного приходу; член духовенства - клірик.

Колесування – один з кваліфікованих видів смертної кари (по тілу прокочували окуте колесо, дроблячи його).

Комендації (заступництва) договори (від лат. commendare – рекомендувати, доручати, довіряти) – договори, що виникли насамперед у відносинах селян з церквою, монастирями. Вони не завжди були безпосередньо пов'язані з втратою свободи і прав власності на земельну ділянку, як це мало місце у випадку договору майнової залежності. Але потрапивши під таке заступництво, вільні селяни поступово втрачали свою особисту свободу і через кілька поколінь здебільшого ставали кріпаками.

Комунальний рух – у Західній Європі X–XIII століть рух містян проти сеньйорів за самоврядування та незалежність. Спочатку вимоги містян зводились до обмеження феодального тиску і скорочення поборів. Потім виникли політичні завдання — набуття міського самоврядування й прав. Боротьба велась не проти феодальної системи в цілому, а проти сеньйорів тих чи інших міст.

Конклав (від лат. conclave – замкнена кімната) – збори кардиналів (а також приміщення, де вони збираються), які скликаються через кілька днів після смерті Папи Римського для обрання нового папи. Початок такому порядку було покладено папою Миколою II в 1059, що встановив, що обирати папу може тільки колегія кардиналів-єпископів із 7 осіб (інше духовенство і світські особи від виборів усувалися). Надалі колегія вибірників поповнилася за рахунок кардиналів-пресвітерів і кардиналів-дияконів. Порядок проведення К. був встановлений папою Григорієм X в 1274 г.: кардинали засідають і живуть в приміщенні з замуrowаними дверима, голосування на К. - таємне.

Конкордат (від лат. concordare – бути згідним) – угода, договір між урядом будь-якої держави і папою, який регулює становище католицької церкви в цій державі.

Конета́бль (фр. Connetable) – за часів Каролінгів старший, головний королівський конюший (від лат. comes stabuli - начальник стайні). Пізніше - головнокомандувач французькою армією (до XVII ст.).

Консисторія (лат. consistorium – місце зборів, ради; місцеперебування) – 1) в католицькій церкві спеціальну нараду кардиналів при папі; 2) в кальвінізмі - орган управління церковною громадою.

Конта́до – округ в Італії, що включає в основному сільську територію, яка юридично і економічно була підпорядкована місту.

Кóнунг (давн.-герм. Konung від індоєвроп. Keni – рід) – у давніх германців в раннє Середньовіччя (в період військової демократії) - військовий вождь. Влада К. була виборною, обирався на народних зборах з числа знатних мужів. Пізніше, з утворенням держави в Швеції, Норвегії, Данії - король.

Копігольдери (від лат. сору - копія і hold – тримання) – одна з груп селянства в феодальній Англії, найчисленніша в XVI-XVII ст. Копігольд розвинувся з вілланства (див. Віллани) протягом XIV-XV ст. Назва «К.» походить від копії, або виписки з протоколу маноріальної курії, що видавалася на руки власникові. К. були особисто вільними, зазвичай спадковими або довічними власниками землі, платили поміщикам встановлену звичаєм грошову ренту. Фактична влада лорда над К. була дуже велика. Лорд часто відбирав під тими чи іншими приводами земельні ділянки, виганяв К. з їх спадкових володінь. В кінці XVI і особливо в XVII ст. К. все більш замінюються короткостроковими орендарями - лізгольдери.

Кóртеси (від ісп. Corte – королівський двір) – станово-представницькі збори середньовічних християнських держав Піренейського півострова. Виникли раніше, ніж в інших країнах Західної Європи, що пояснюється активною участю привілейованих станів і міст в Реконкісті. У Кастилії К. згадуються з 1137 р., регулярно збиралися з 1280 р. У Каталонії, Арагоні, Португалії, Наваррі функціонували з XIII ст. К. розвинулися з королівських курій, спочатку включали представників дворянства і духовенства. Міста

отримали право представництв пізніше. У Кастилії в палату третього стану разом з городянами входили представники вільних селянських общин. К. володіли більш широкими повноваженнями, ніж станові представництва в інших країнах Європи. Оскільки королівська влада до освіти Іспанії в 1479 р. була слабкою, К. відали всіма важливими справами державного життя і навіть тримали королів під строгим контролем. Сприяли зростанню впливу міст. У період абсолютизму втратили своє значення.

Корса́ри (іт. Corsaro) - пірати, морські розбійники.

Котга́рії (від англ. cottege – колиба) – найбідніша верства феодального залежного селянства в Англії в середні віки і на початку Нового часу. К. були або малоземельними власниками, або мали тільки город. Змушені були найматися в якості батраків, займатися ремеслом. Вперше згадуються в «Книзі Страшного суду».

Ку́рія (лат. curia – місце зборів) – 1) вищий дорадчий орган при королях і папах, що складається з найближчих радників і вищих посадових осіб; 2) в середньовічній Німеччині частина ландтагу, що формувався за становим принципом (напр., курія панів тощо).

Куртуа́зія (фр. courtois – придворність) – правила лицарської поведінки, вимагала вишуканості манер, лицарського служіння Дамі, вміння складати вірші.

Курфюрести (нім. Kurfürsten – букв.: князі-виборці від Kur – вибір, обрання і Fürst – князь) – в «Священній Римській імперії» князі і архієпископи, за якими з XIII ст. було закріплено право обрання короля (імператора). Права і особливі привілеї К. були визначені Золотий буллою 1356 р. Колегія К. складалася з 7 членів - трьох церковних (архієпископи Майнцьський, Кельнський і Трірський) і чотирьох світських (король Чеський, пфальцграф Рейнський, герцог Саксонський і маркграф Бранденбурзький). Курфюрести володіли майже повною політичною самостійністю. Колегія К. існувала до 1806 р., коли була ліквідована разом з імперією.

Кутюми (від фр. Coutume – звичай) – у феодальній Франції правові звичаї окремих провінцій, округів, міст і тощо. На півночі Франції (де панувало звичаєве право) К. існували в усній формі.

Л

Лангобáрди (лат. Langobardi – «довгобороді») – германське плем'я, яке вибороло Північну Італію в 568 р і які створили там Лангобардське королівство. Від Л. пішла назва італійської області Ломбардія.

Ландг्रा́ф – граф з герцогськими судовими повноваженнями по відношенню до деяких інших володінь у феодальній Німеччині.

Ландскне́хти (від нім. Land – земля, країна і Knecht – слуга) – солдати найманої німецької піхоти в XV-XVII ст. Наймалися на термін від 3 місяців до одного року. Наймані війська були скасовані у зв'язку зі створенням регулярних армій.

Ландта́г (від нім. Land – земля, країна і Tag – збори) – орган станового представництва в середньовічних німецьких князівствах, що входили до складу Священної Римської імперії. Ландтаги виникли в XIII ст., склалися з місцевого дворянства, духовенства і представників земських міст, в деяких землях до їх складу входило і селянство.

Левáнт (від іт. levante – схід) – загальна назва країн Східного Середземномор'я (Сирія, Ліван, Єгипет, Кіпр та ін.).

Легáт (лат. legatus – посланець) – особистий представник римського папи в іноземній державі з дорученням на термін, необхідний для його виконання. Легати стали призначатися папами з VI ст. На відміну від папського нунція Л. не був постійним дипломатичним представником і діяв від імені папи лише в рамках отриманого завдання.

Легі́сти (франц. legiste від лат. lex – закон) – середньовічні юристи, котрі обіймали посади королівських радників і сприяли поширенню римського права в Західній Європі. Виступали за сильну королівську владу і

обмеження компетенції сеньйоріальних і церковних судів. Відіграли значну роль в процесі, рецепції римського права у Франції і деяких інших країнах.

Лейданг (давн.-норв. Leidangr) – військово-морське ополчення в Скандинавії, яке скликалося для оборони або військового походу. У XII-XIII ст. на зміну народного ополчення бондів приходить лицарське військо, але зрідка Л. скликали ще і в XIV ст.

Лен (нім. Lehn) – в середньовічній Германії земельне володіння (або інше джерело доходу), подаровані верховним правителем (сюзеренів) будь-якій особі (васалу) на умові виконання військової або адміністративної служби. Спочатку Л. надавався на певний термін. З XII ст. Л. вже був, як правило, спадковим (феодом). В ході ленних дарувань остаточно склалася ієрархічна система феодалного землеволодіння в Германії. Нерідко терміном «Л.» іменуються аналогічні форми феодалного землеволодіння в інших країнах.

Лібеллярії – власники землі в Італії, які одержували на основі письмового договору (libellus scriptus) від вотчинника будинок з ділянкою, виноградником, орної землею тощо. За користування землею Л. виплачували натуральну, а пізніше і грошову ренту; в Середній Італії в VIII-X ст. Л. несли панщину. В результаті лібелярних договорів вільні общинники часто потрапляли у залежність, особливо в районах Середньої і Північної Італії. У Південній Італії цей процес йшов у більш повільному темпі і завершився лише до кінця XIII ст.

Лізгольдери (від англ. lease – оренда и hold – тримання, володіння) – короткострокові орендарі в Англії. Лізгольд - звичайна оренда, яка стала розвиватися в Англії поряд з феодалним триманням (XV-XVI ст.). Лорд зазвичай здавав в лізгольд домен в міру того, як відмовлявся від відробіткової ренти. Землевласник одержував у лізгольд нову ринкову ренту «з волі лорда». Продовження оренди після закінчення її терміну залежало від лорда. Орендарями-Л. могли бути люди самих різних категорій.

Ліценціат (сер.-вічн. лат. *licenciatus* – допущений) – в середньовічних університетах викладач, який отримав право читати лекції, але ще не захистив докторську дисертацію.

Лорд (англ. *lord* від англосаксонського *hlaford* – хоронитель хліба) – в середньовічній Англії феодал-землевласник, сеньйор. З XI-XII ст. терміном «Л.» в широкому сенсі прийнято позначати будь-якого поміщика, тобто власника манора. В точному сенсі Л. - тільки той феодал, який був прямим ставлеником короля і брав участь в королівській «Великій раді», що перетворилася в XIII ст. на верхню палату парламенту. Звання Л. передавалося по чоловічій лінії і старшинству, але могло бути надано королем.

М

Маври (лат. *mauri*, грец. *mauros* – темний) – з VIII ст. після завоювання арабами Північної Африки та більшій частині Піренейського півострова М. стали називати всіх мусульман цих територій, після закінчення реконквісти (1492 р.) арабів-мусульман тільки Північної Африки (за винятком Єгипту).

Магістр (лат. *magister* – начальник, наставник) – 1) в Західній Європі в середні віки глава деяких церковних і світських установ, в тому числі лицарських орденів; 2) викладач «7 вільних мистецтв» (гуманітарних наук) в університеті.

Магістрат (лат. *magistratus*) – міська рада, орган міського самоврядування, муніципалітет.

Майорат (від лат. *maior* – старший) – поширена в Середньовіччі форма успадкування (головним чином земельних володінь), за якою нерухомість повністю успадковував старший син. М. сприяв збереженню великих земельних володінь.

Майордом (от лат. *maior* – старший, головний и *domus* – дом) – в ранньому Середньовіччі управитель королівських палаців (в Німеччині, Франції та Іспанії), вищий придворний, державний сановник. Спочатку це

був просто керуючий королівським палацом. Поступово він придбав значення вищої посадової особи в державі, як би першого міністра короля. Спочатку призначався королем, згодом став висуватися і навіть обиратися знаттю. Могутність М. неухильно зростала, і з плином часу в керівництві центральної і місцевої адміністрацією він став витіснити короля і займав положення фактичного правителя держави. У 781 р. на зборах знаті в місті Суассон М. Піпін Короткий був проголошений спадковим королем Франкської держави.

Мандорла – овальне обрамлення зображень Христа і Богоматері.

Манор (англ. Manor від лат. maneo – залишаюсь, мешкаю) – в Англії в середні віки назва феодальної вотчини. Виник ще до норманського завоювання XI ст. Включав власне землю феодала (лорда), тримання кріпаків (Віллани), вільних селян (фрігольдерів) і общинні угіддя. М. управлявся «стюардами», що перебували на службі феодала. В М. сполучалися всі форми сеньйоріальної залежності: особиста, поземельна, судова тощо. У пізньому середньовіччі відбувається інтенсивне розкладання маноріальної системи під впливом товарно-грошових відносин. Невеликі і середніх розмірів М. зберігаються, однак, в них вже панує орендне землекористування. Повністю М. зникає тільки в XVIII ст.

Манс (гүфа – в Германії) – в раннє середньовіччя селянський земельний наділ, в який входив будинок з присадибною ділянкою, рілля, виноградник, луг і ліс. Розміри М. навіть в межах однієї вотчини значно варіювалися.

Марка (від давн.-в.-нім. Marke – кордон, прикордонна область). - 1) сусідська сільська або територіальна громада, для якої характерні індивідуальна приватна власність малих сімей на надільні орні землі, громадська власність на пасовища, ліси, луки та ін. Стала складатися в V-VI ст. в державах, заснованих германцями; 2) у Франкській державі VII-IX ст. і в Священній Римській імперії - укріплений адміністративний прикордонний

округ, керований маркграфом і створений з військовими цілями; 3) вагова і грошова (марка золота, марка срібла) одиниця - 489,5 г.

Маркграф (нім. markgraf – букв.: граф марки) – у Франкській державі VIII-IX ст. правитель прикордонного округу - марки з великими військовими і адміністративними повноваженнями. У середньовічній Німеччині М. перетворилося у володарів князівств (маркграфств).

Маркіз (франц. Marquis) – 1) в імперії Каролінгів те ж, що маркграф; 2) пізніше (з X ст.) В ряді країн Західної Європи спадковий титул крупного феодала, за своїм становищем на ієрархічній драбині знаходився між герцогом і графом.

Маршал (від дав.-в.-нім. marah – кінь и scalc – слуга) – 1) у Франкській державі - королівський слуга, який дивився за конем; 2) з XII ст. - придворний у Франції, заступник конетабля; відав охоронцями, кінною вартою і стайнями короля. З XIII в. М. - командувач частиною королівських військ. Маршали були і при великих сеньйорах. Чисельність маршалів з плином часу збільшувалася.

Менестрель (від фр., прованс. нарiччя ménestrel від пізньюлат. Ministeriales - перебуває на службі) - 1) які перебувають на службі у знатних феодалів і госуларів Франції та Англії XII-XIV ст. професійні співаки, музиканти, поети-декламатори; 2) також мандрівні професіонали.

Міньяла - в середні століття фахівець з обміну різноманітних монет, що чеканилися не тільки європейськими державами, а й великими феодалами, монастирями, містами; з міньяв відбулися перші банкіри.

Міністеріали (від лат. ministerium – служба, посада) – в період Середньовіччя слуги і служиві люди короля і феодалів (як світських, так і духовних). Виконували придворну, адміністративну та господарську службу. Набирали М. в основному з невольних людей, вони отримували за службу земельні володіння (міністеріальні лени). У XII-XIII ст. М. отримали особисту свободу, частково увійшли до складу дворянства; цьому сприяли їх

лицарська військова служба і досить високе положення у феодальній державі.

Мінезінгери (нім. Minnesinger – співак кохання) – німецькі ліричні поети-співаки XII-XIII ст. при дворах великих феодалів, що перейняли традиції провансальських трубадурів. Були вихідцями з феодальних шарів і міністеріалів. Оспівували ідеальну лицарську любов до Прекрасної дами.

Мінора́т (від лат. minor – менший) – переважне (а іноді виняткове) спадкування молодшим родичем сім'ї. Принцип М. був відомий середньовічному європейському праву. На відміну від майорату М. набув поширення в селянському середовищі.

Мінору́ти (лат. minores – менші) – жебракуючі католицькі чернечі ордени, статuti яких вимагають обов'язкового дотримання обітниці бідності та існування тільки на милостиню. В Середньовіччя до таких орденів належали францисканський, домініканський, августинський і капуцинів.

Миропомáзання – церковний обряд помазання чола, рук, грудей, вух і ніздрів особливим маслом (мі́ром); застосовувався при хрещенні і коронації монархів.

Мі́стика (грец. mystikos – таїнство, таємний) – релігійне вчення, що допускає безпосереднє спілкування з Богом, потойбічним світом.

Міські кому́ни – 1) союз змовників, створений для боротьби проти залежності міста від сеньйорів; 2) система самоврядування середньовічних міст, що включала міську раду, виборних посадових осіб, суд, ополчення, фінансову систему.

Міське пра́во – сукупність правових звичаїв і вимог міських статусів, жалуваних грамот, а також статутів цехів і гільдій. Це право міської громади (комуни у Франції, таун і сіті в Англії і штадти в Німеччині). Джерелами М.п. можна вважати місцеві звичаї і вольності, закони (хартії, даровані сеньйорами), статuti міської влади, рішення міських судів, рецепійоване римське право, вплив ленного і канонічного права, а також торгове, морське, вексельне і цехове право.

Мита – різноманітні державні та приватно-феодальні платежі (торгові, проїзні, мостові, берегові, дорожні).

Монопóлія (грец. monos – один і грец. pōleō – продаю) – виняткове право в сфері виробництва, торгівлі або промислів, дароване короною приватним особам або компаніям, що приносило обом сторонам великі доходи.

Морі́ски (від ісп. moro – мавр) – араби, що залишилися в Іспанії після закінчення Реконквісти і насильно звернені в християнство.

Мер (фр. maire від лат. maior – старший) – виборний глава міського самоврядування, муніципалітету.

Н

Німб (лат. nimbus) – зображення саява навколо голови Бога, Богоматері, святих, ангелів в середньовічному християнському і буддійському мистецтві як символ божественності, святості. Часто зображується у вигляді кола.

Нобілі (від лат. nobilis – знатні) – середньовічні дворяни, а також частина міського патриціату, яку складали вихідці з великих феодальних родин.

Нобілітét (лат. nobilitas – слава, родовитість, знать) – середньовічне дворянство, клас феодалів в цілому. Термін охоплював різні верстви дворянства: від королів до незаможних нобілів, які вели напівселянський спосіб життя. Н. розпадався на вищий і нижчий верстви. Вища верства складалась, наприклад, у Франції, з шателенів, тобто володарів замків; баронів (віконтів, графів і герцогів) та ін. феодалів (зокрема королів). Нижча верства - це прості лицарі, так звана «лицарська біднота». Деякі з цих лицарів були за походженням міністеріалами, іноді навіть невільними людьми, які отримали доступ до лав феодального дворянства.

Нормáни (герм. – північні люди) – см. Вікінги.

Нунцій (лат. nuntius) – постійний дипломатичний представник Папи Римського.

О

Оброк – форма феодалної земельної ренти. О. був: 1) натуральний або продуктивний, тобто виплачувався феодалу продуктами, виробленими в селянському господарстві (зокрема виробами домашнього ремесла) і 2) грошовий (чинш).

Обскурантист (від лат. obscurantis – що затемнює) – противник освіти і науки; мракобіс, неук.

Олдермен (англ.) – член міської ради.

Омаж (фр., англ. homage від лат. homo – людина) – головна частина обряду принесення васальної присяги сеньйору. Сеньйор задавав питання майбутнього васалу: «Чи хочеш ти бути моєю людиною?» Отримавши позитивну відповідь, сеньйор брав складені руки васала в свої долоні, після чого обидва приносили один одному клятву вірності - фуа. Завершувала обряд інвеститура - наділення васала ділянкою землі.

Орден (від лат. ordo – порядок, послідовність) 1) чернечий О. - організація ченців, що мають однаковий статут; 2) католицька лицарська організація часів Хрестових походів (духовно-лицарський О.); 3) у пізньому середньовіччі світське об'єднання лицарів (Золотої руни, Підв'язки тощо.); 4) назва деяких таємних товариств (напр., масонський О.).

Ордонанс (фр. ordonnance – наказ) – королівський указ у Франції і Англії.

Орифлама (фр. oriflamme від лат. aurum – золото и flamma – полум'я) – 1) у середньовічній Франції шитий золотом штандарт, прапор короля; 2) Великий прапор, прикріплений на мотузку, протягнутий уперек вулиці між будинками.

Ортодóксія (грец. *ortodoxia* – правильне висловлювання) – затверджене вищими церковними авторитетами віровчення.

П

Па́ги – округи, територіальні одиниці в державі франків.

Паж (фр. *Page*) – в середні віки в Західній Європі хлопчик з дворянської сім'ї (7-10 років), відданий батьками в якості особистого слуги знатному феодалу або його дружині. За службу П. навчали засадам військової справи, придворним манерам, музиці, співу, танцям, грі в шахи і т.ін. У віці 13-14 років П. підвищували до зброєносців.

Паладін (фр. *paladin* від лат. *palatinus* – придворний) – 1) в ранньосередньовічній Західній Європі П. – це лицар з королівської свити; пізніше – доблесний лицар, який вірно служить королю або Прекрасній Дамі; 2) лицар, який є ідеалом; взірць безкорисливого служіння гідній справі, ідеям справедливості або будь-якій особі.

Палóмництво (від «пальма») – подорож віруючих до святих місць. Назва походить від звичаю віруючих привозити додому пальмові гілки з Палестини.

Пантеїзм (грец. *pan* – весь і *theos* – бог) – релігійне та філософське вчення, що ототожнює бога з природою, розглядає природу як втілення божества.

Пáнцир (нім. *Panzer* від іт. *pancia* – живіт) – металевий обладунок лицаря, що прийшов на зміну кольчuzі.

Па́па (грец. *pappas* – батько) – глава католицької церкви та одночасно римський єпископ.

Парафія – найнижча адміністративно-церковна одиниця, що включає персонал даної церкви та світських членів громади (парафіян).

Па́рики – категорія залежних селян в Візантії IX-XV ст. Поділялися на державних та приватновласницьких. Перші жили на державних землях, несли

специфічні повинності, серед яких перше місце займала панщина. Приватновласницькі П. були спадковими держателями ділянок землі, власниками яких був феодал, платили ренту продуктами та несли відробіткові повинності; в XIII ст. були закріпачені.

Патриці́ат (від лат. *pater* – батько) – міська верхівка, найбагатший, найвпливовіший, найбільш привілейований) шар населення середньовічного міста, що складався із землевласників, найбагатших купців, лихварів, домовласників. Як правило, все міське управління, фінанси, військові сили міста та міський суд перебували в руках П.

Патронáт (від лат. *patronus* – покровитель) – форма покровительства, що виникла в результаті розкладання родового ладу та утворення ранньокласового суспільства. Подібне покровительство (отримання землі, родового імені патрона, захист в судах і т.д.) вело до залежності неповноправних або бідних людей від заможних та впливових патронів. П. був відомий у Франкській державі при Меровінгах, але широке поширення отримав при Каролінгах в період аграрного перевороту.

Пікти – європейське найменування племінного союзу на території Шотландії.

Пілігрíм (іт. *pellegrino* – чужинець) – мандрівний богомалець, паломник.

Подеста́ – 1) вища адміністративна особа (глава виконавчої та судової влади) в багатьох містах-комунах Італії XII – початку XVI ст. Обирався на термін від шести місяців до одного року. У XIV-XV ст. П. зберігали лише судові функції, на початку XVI ст. були замінені колегіями суддів; 2) правителі міст, що входили до складу середньовічних італійських міст-держав (Венеції, Генуї, Флоренції). Призначалися такі П. центральною владою.

Прека́рій (лат. *precarium* від *precas* – прохання) – в римському та середньовічному праві користування землею, що надається власником на більш-менш тривалий термін за наданим йому письмовим проханням. П.

набув широкого поширення в країнах Західної Європи в раннє Середньовіччя. У цей період П. надавався довічно, часто з правом передачі у спадок (зазвичай до третього покоління). Селянин, який отримав П., був зобов'язаний нести певні повинності (платити оброк (чинш) або обробляти панщину). Поступово це призводило до потрапляння селян-прекаристів в різні форми феодальної залежності, аж до повного закріпачення (зазвичай в разі невиконання повинностей вчасно).

Прелат (лат. *prelatum* – поважний) – 1) в раннє Середньовіччя посол римського папи, наділений правами архієпископа; 2) пізніше – загальне найменування вищих чинів католицької та англіканської церкви.

Пресвітер (грец. *presbyteros* – старець, найстарший, старійшина) – 1) у православній та католицькій церкві – священник; 2) виборний глава кальвіністської громади.

Призове право – засноване на праві феодальної власності на землю право феодала володіти всім тим, що будь-яким чином безпосередньо на цій землі опинялося. Основний принцип П.п. – «Що з воза впало, те пропало». Так, феодал вважався законним власником товару, що впав з воза купця. Різновидом П.п. було «берегове право», за яким феодал ставав власником усіх товарів, викинутих на берег під час аварії корабля.

Принц (від лат. *princes* – перший) – титул особи, що належить до будинку царського государя – короля, князя та ін. П. – спадкоємець престолу, який отримав родову провінцію, назву якої включали в титул (наприклад, П.Уельський).

Пріор (лат. *prior* – перший) – 1) настоятель невеликого католицького монастиря; 2) друга за значенням після магістра особа в духовно-лицарських орденах; 3) в Італії та деяких країнах Західної Європи виборний глава купецької гільдії або ремісничого цеху.

Пріорат – орган міського управління деяких середньовічних міських комун Італії (Флоренції, Ареццо та ін.), в яких влада перебувала в руках посполанів. Називався також синьорією. У Флоренції П. складався з

представників цехів – пріорів (від 3 до 21), з 1289 р. його очолював гонфалоньєр справедливості. Втратив значення в XV ст. зі встановленням тиранії Медічі.

Пронія (від грец. *pronoia* – піклування) – феодальний інститут в Візантії XI-XV ст. – довічне (іноді спадкове) імператорське дарування світській особі або монастирю в нагороду за службу права збору податків з певної території з правом керування цією територією. Найбільший розвиток П. отримала в другій половині XII ст., коли земельні володіння давалися на умовах несення переважно військової служби. Згодом П. перетворилася в спадкове володіння. Типологічно близька до західноєвропейського бенефіцію.

Пфальц (нім. *pfalz* від лат. *palatium* – палац) – 1) в Німецькій імперії епохи Середньовіччя замок-резиденція королів, імператорів, князів; 2) князівство Пфальц, що виникло в XII ст. на Середньому Рейні.

Пфальцграф (нім. *Pfalzgraf*) – 1) в період раннього Середньовіччя у Франкському королівстві – королівський суддя; 2) в Німецькій імперії – можновладний князь.

Пер (фр. *pair*, англ. *peer* від лат. *par* – рівний) – звання представників вищої аристократії в Англії та Франції, по відношенню до якого монарх був «першим серед рівних». Термін «П.» позначав коронних васалів короля, які мали привілей суду рівних собі. З ростом королівської влади їх значення впало. В Англії звання П. успадковувалося по чоловічій лінії (передавалося старшому синові), з XIV ст. давало право бути членом палати лордів. В Англії звання П. існує до цих пір.

Р

Ра́туша (пол. *ratusz* та нім. *Rathaus* від нім. *Rat* – рада та *Haus* – будинок) – будівля міської ради в містах-комунах.

Регалії (від лат. *regalis* – королівський) – у феодальній Європі сукупність прав та привілеїв короля (*jura regia*, або *regalia*), які були зафіксовані в XII ст., в епоху гострої боротьби королів зі світськими та духовними феодалами, в ряді договорів. До регалій належали: феодальні права сюзерена (опіка над малолітніми васалами, затвердження спадщин та т.ін.), права на відмерле та безхазяйне майно, залишки від корабельних аварій, знайдені скарби та т.ін., річкові мита, мисливська та гірська Р., продаж посад, судова Р. та пов'язані з нею доходи від штрафів та конфіскацій, видача охоронних грамот, митна, монетна та поштова Р. та інші (дрібніші), які налічуються сотнями. Король міг дарувати різні Р. своїм васалам.

Регент (лат. *regens* – правлячий) – тимчасовий керуючий державою від імені малолітнього спадкоємця престолу, в період міжцарів'я, в разі тривалої відсутності монарха або його хвороби.

Рейхстаг (від нім. *Reich* – держава, імперія та *Tag* – в значенні: збори) – з XII ст. орган станового представництва в Священній Римській імперії, часто в літературі називається імперським сеймом. Спочатку складався з князів, але в XIV ст. розширився за рахунок участі графів та ін. феодалів. В 1255 р. в Р. вперше були запрошені представники імперських міст, з 1489 р. вони були присутні на всіх зборах. З XV ст. Р. складався з 3 колегій, або імперських чинів: з імперських князів, імперських лицарів та імперських міст.

Релікварій – в християнській церкві пишно прикрашене вмістилище для зберігання мощей святих та ін. християнських реліквій.

Реліквії (лат. *reliquiae* – залишки, останки) – особливо шановані предмети релігійного поклоніння, що мають, на думку віруючих, чудодійну силу (напр., мощі.)

Рельєф – в середні віки викуп, який сплачується сеньйору спадкоємцем феодалу.

Рѐнта феодальна (від лат. *reddita* – віддана назад) – регулярно одержуваний дохід з землі, капіталу, будівель та іншого майна, тобто не пов’язаний з підприємницькою діяльністю. (див. Оброк).

Рѐмська кѐрія – загальне найменування папського двору, всього центрально-адміністративного церковного апарату католицької церкви.

Рѐни, рунічна писемність, рунічні знаки (від д.-ісл. – таємниця) – знаки давньогерманського алфавітного письма (з’явилися в I-II ст. н.е.), а потім германцями були перенесені до Скандинавії, Британії, Ісландії. Р. складаються з прямих вертикальних та косих ліній. Р. використовувалися і для магічних написів, причому для посилення дії їх іноді фарбували кров’ю.

Рѐса (грец. *rason* – старий, стертий одяг) – верхній одяг християнського чернецтва та духовенства.

С

Сѐга (д.-ісл. *Saga*) – в середньовічній Скандинавії будь-який прозовий твір з віршованими вставками про минуле, народний епос.

Сарацѐни (лат. *saraceni*) – найменування араба (мусульманина) побутовою мовою жителя середньовічної Європи.

Сацебарѐн – термін, що зустрічається в Салічній правді та ряді франкських грамот VII ст. – 1) знавець законів та звичаїв, який стежить за їх дотриманням в суді графа; 2) королівський агент в графському суді для збору судових мит; 3) агент графа, який збирає судове мито на користь графа.

Сѐкта (лат. *secta* – вчення, напрям) – релігійна громада, яка відколотася від панівної церкви.

Сенешѐл, сенешаль (від пізньолат. *siniscalcus* – старший слуга) – 1) головний керуючий королівським палацом у Франкській державі в V-VIII ст. З VIII ст. набув судові та військові функції. З X ст. посада стала спадковою; С. став іменуватися «старшим С.». В період Раннього Середньовіччя сенешалів мали й великі сеньйори; 2) з XIII ст. – королівський чиновник,

глава судово-адміністративного округу (сенешальства) на заході та півдні Франції з широкими повноваженнями (судовими, адміністративними, фінансовими). С. призначався з місцевої знаті. Посада скасована в XVIII ст.

Сеньйор (від лат. *senior* – старший) – 1) великий власник, власник сеньйорії (вотчини). Як феодалний землевласник С. мав у підпорядкуванні залежних селян, а також городян, які жили на території сеньйорії; 2) в системі васалітету – володар групи васалів. Верховний С. території (король, герцог, князь) називався сюзереном. Розрізнялися світські та духовні С.

Сепаратізм (лат. *separatus* – відокремлений) – прагнення до відокремлення, відособлення.

Серва́ж (від лат. *servus* – раб) – вид феодалної залежності селян середньовічної Західної Європи. Характеризувався особистою залежністю серва від сеньйора та значним обмеженням прав, в тому числі і права пересування.

Сєрви – категорія залежного селянства у Франції, правовий статус якого як особисто залежних людей був успадкований від рабства. Серви розглядалися як проста належність землі, платили подушну подать (шева́ж), щорічний оброк, виконували панщинні роботи (зазвичай три дні на тиждень). Серв не міг одружуватися без згоди пана, вступати в священнослужителі, бути свідком у судовому процесі або брати участь в судовому поєдинку, так як вважалося, що він не повинен ризикувати своїм життям, що належить сеньйору.

Симонія (від імені біблійного Симона, який просив апостолів продати йому дар чудотворця) – продаж та купівля церковних посад або духовного сану.

Сúндик (грец. *syndikos*) – в Середні віки в ряді західноєвропейських держав старшина гільдії або цеху.

Синкліт (грец. *synklētos*) – збори кардиналів для обрання нового папи з членів римської курії.

Синод (грец. synodos – збори) – збори духовних та світських осіб для вирішення будь-яких церковних справ в протестантських церквах.

Ска́льди (д.-ісл. Skldskapr) – поети-співаки в дружинах конунгів, ярлів та вікінгів.

Скіпетр – жезл, знак монархічної влади. Виготовлявся із золота, слонової кістки, прикрашався дорогоцінними каменями. В середні віки нахил С. монархом означав королівську милість, цілування С. служило виразом покірності королю.

Ско́тти – племінний союз кельтів в Ірландії, Шотландії та на о. Мен.

Скрипторі́й (лат. scriptor – писар, переписувач) – приміщення в середньовічному монастирі, де переписувалися книги.

Сма́льта (іт. smalto – емаль) – кубики або пластинка з кольорового непрозорого скла, для виготовлення мозаїчних картин.

Сбо́кмени – особисто-вільні селяни в англосаксонській Англії, а також в період нормандського завоювання Англії. Власники своїх наділів. Ймовірно, перебували в судовій залежності від лорда манору. С. мали право вільно пересуватися, користуватися всіма цивільними правами, могли шукати захисту в королівському суді. Головним чином зустрічалися в Північно-Східній Англії. В інших районах Англії селяни цього типу носили інші назви. У XV ст. злилися з фригольдерами.

Сповідь – християнське таїнство, що складається в повідомленні віруючим своїх гріхів священникові, який іменем Христа ці гріхи відпускає (прощає).

Стратіо́ти (грец. stratos – військо) – воїни в Візантійській імперії з VII по XI ст. Рекрутувалися з вільних військових ремісників та варварів. Повинні були явитися в армію зі своїм конем та озброєнням. С. становили головну силу війська. Вони отримували від держави за несення служби земельні ділянки (стратії), які передавалися у спадок лише за умови продовження несення служби. Землеволодіння С. було привілейованим, звільненим від усіх податків, крім поземельного. Процес феодалізації в Візантії привів в XI

ст. до швидкої диференціації С.: найбідніші С., втрачаючи земельні наділи, перетворювалися на залежних селян; заможна верхівка С., яка виділилася, склала військо важкоозброєних вершників (катафрактів). Поступово верхівка С. злилася з феодалами.

Схізма (грец. schisma – розщеплення, розкол) – церковний розкол. Велика С. сталася в католицькій церкві в кінці XIV – на початку XV ст. та виразилася в тому, що на чолі її стояло кілька пап (з 1378 р. до 1409 р. – двоє, з 1409 р. – троє. Кінець С. був покладений Констанцьким собором в 1417 р.

Сюзерен (франц. suzerain) – в середньовічній Західній Європі великий феодалний землевласник – верховний сеньйор території (король, герцог, князь), що був государем по відношенню до своїх васалів. Влада С. ґрунтувалася на даруванні їм феодин.

Т

Таліон (лат. talio – відплата) – відплата, рівна по силі злочину; за принципом Т. в ранньокласових суспільствах каралися злочинці («око за око, зуб за зуб, життя за життя»).

Талья – спочатку в феодалній Франції подать, яку сеньйори стягували із залежного населення, в основному в довільних розмірах. З посиленням королівської влади в XV ст. При Карлі VII так стали називати і прямий податок. Так тимчасовий податок королівська талья вводилася замість військової повинності при Людовіку XI. У 1439 р. ордонанс, який заснував постійну армію, затвердив так званий постійний прямий податок. Т. стягувалася переважно з селянства, давала державі величезний дохід; була скасована під час Великої французької революції.

Теблог (грец. theos – бог та logos – вчення) – богослов, який займається теологією.

Теолógія – богослов'я, систематизоване віровчення про божественне.

Тени, тани (анг. tanes) – служива знать в ранньосередньовічній Англії; в Шотландії термін «тан» до XV ст. позначав старовинну родову знать.

Тимпán (грец. tympanon – барабан, бубон) – в середньовічних соборах внутрішнє поле фронтону порталу або вікна, що розташоване над їх одвірком та має зверху трикутний, напівкруглий або стрілчастий обрис.

Тінг (д.-сканд. – збори) – орган самоврядування, народні збори у скандинавів в період середньовіччя. Альтінг – загальний тінг. В Ісландії альтінг з X ст. був єдиним всеісландським органом управління. Існували й регіональні локальні Т.: ландстінги в Швеції та Данії, лагтінги в Норвегії (від land – земля). Городяни мали власний Т. та з плином часу були вилучені з юрисдикції регіональних Т. Зі зміцненням королівської влади Т. втратили законодавчі функції, зберігши тільки судові, але й в цьому випадку керівна роль належала тепер королівським посланцям.

Тонзура (лат. tonsure – стрижка) – виголене місце на маківці, як знак приналежності до того чи іншого духовного сану в католицькій церкві.

Троль (швед. Troll) – в скандинавській міфології надприродна істота (частіше карлик, іноді велетень або відьма), що живе в горах, непрохідних болотах або лісах та зазвичай ворожа людям.

Трубаду́ри (фр. troubadours від прованс. trobar – складати, імпровізувати) – представники лицарської музично-поетичної культури півдня Франції XI-XIV ст. Т. створили безліч віршових форм, багато з яких існують і тепер (сонет, балада, серенада та ін.). Основна тематика Т. – любовно-лицарська. З’являється поняття куртуазії (див. Словник). Серед Т. були і жінки. Вже з кінця XII ст. поезія Т. поширюється по країнах Західної Європи (див. Мінезингери).

Труве́ри (фр. trouvères) – ліричні співаки-поети Північної Франції, які змагалися з трубадурами та оспівували, головним чином, лицарську любов.

Уітенáгемот, вітенáгемот (д.англ. Witenagemot – збори вітанів, тобто мудрих) – рада англосаксонської знаті в ранньофеодальній Англії. Вперше був скликаний королем Екбертом (802-839). У. був вищою судовою інстанцією, стверджував закони, мав право вибору та зміщення короля. В останній раз У. зібрався в 1066 р., коли був обраний останній англосаксонський король Гарольд.

Університét (лат. universitatis – сукупність, спільність) – вищий навчально-науковий заклад, що об'єднує кілька факультетів, викладачів та студентів. Перші У. виникли в Європі в XII ст. та носили назву «загальних шкіл» (лат. studia generalis). З плином часу У. з'явилися у всіх європейських країнах. Оскільки У. надавали заступництво монархи та міські ради, то У. користувалися великою самостійністю, були звільнені від податків. Внутрішнє життя У. регламентував статут.

Унія (пізньолат. Unio – єдність, об'єднання) – форма з'єднання монархічних держав під владою одного суверена. Поняття У. склалося в період Середньовіччя, коли держави могли переходити від одного монарха до іншого за заповітами, шлюбними договорами, як придане та т.ін., внаслідок чого і могло виходити тимчасове та випадкове з'єднання в руках одного монарха двох або більше державних влад (наприклад, з'єднання Кастилії та Арагонії в 1479 р., Богемії та німецьких земель австрійської «корони» в XVI ст. та багато інших). Розрізняють два типи У. - особисту (персональну) та реальну (органічну).

Ф

Фабліó, фабльó (фр. fabliau від лат. fabula – розповідь, історія) – народний жанр середньовічної французької літератури: примовка, частівка, баєчка на злободенну тему, переказаний анекдот в прозі або віршах.

Фанатизм (лат. fanaticus – несамовитий) – сліпа відданість своїм віруванням, нетерпимість до чужих переконань.

Фарс (фр. farce) – один із жанрів драматичного мистецтва, що виник в середньовічних французьких містах. Ф. – легка невелика комедія.

Фелонія (англ. felony) – в англійському феодальному праві – проступок васала, що карається конфіскацією феоду.

Феми – військово-адміністративні округи у Візантійській імперії. Виникли після розпаду пізньоримської провінційної системи, при якій існував чіткий поділ функцій цивільної та військової влади. Ф. з'явилися в першій половині VII ст. та представляли собою великі округи, в яких розміщувалися великі підрозділи військ (спочатку саме ці підрозділи називалися Ф., а потім ця назва перейшла на округи). Ф. набули великого поширення в наступні два століття. Число їх та розміри з часом змінювалися. Ядро населення Ф. становили розселені в Візантії колоністи з слов'ян, вірменів, сирійців та представників інших племен. З них, а також з вільних візантійських селян створювався особливий військовий стан стратіотів. На чолі Ф. стояли командири фемного війська - стратиги, які зосереджували в своїх руках військову та цивільну владу. На рубежі VII-VIII ст., коли військо Ф. було основною силою Візантії, зміцнилася влада стратигів, вони стали небезпечними суперниками імператорів в боротьбі за престол. Зі зміцненням держави в VIII ст. почалося дроблення Ф., обмеження влади стратигів. З їх ведення були вилучені судові функції та розподіл податків, їм не вдалося встановити спадковості своєї посади. Згодом система Ф. перетворилася на слухняний механізм держави. В XI ст. фемна система прийшла в занепад.

Фіск (лат. fiscus) – 1) в раннє середньовіччя у Франкській державі – комплекс державних земель та будівель; 2) найменування окремого феодального володіння у Франкській державі; 3) державна скарбниця.

Фогт (від лат. advocatus – покликаний на допомогу) – в ряді європейських країн представник корони, який спостерігає за виконанням світських законів в межах володіння церкви.

Фра (іт. fra від лат. frater – брат) – традиційне звернення до ченця в Італії, зазвичай ставиться перед його іменем.

Фре́йліна (нім. *fräulein*) – придворна посада для дівчат та жінок знатного походження.

Фриго́льд (англ. *Freehold* від *free* – вільний та *hold* – володіння) – феодальне тримання в середньовічній Англії, спадкове або довічне; могло бути лицарським, селянським, міським, церковним. У вузькому значенні – вільне селянське тримання всередині манору. З точки зору права наближався до приватної власності.

Фригольде́ри – верхівка англійського селянства, яка довічно або спадково володіла землею. Селяни-Ф. володіли особистою свободою, мали фіксовану ренту, право заповіту, відчуження землі, захисту в королівських судах. Знаходилися в залежності від лорда.

Фу́а (фр. *Foix* – вірність) – клятва вірності васала сеньйору (див. Омаж).

Ф'єф (фр. *Fief*) – те саме, що фео́д та лен.

X

Ха́ртія (грец. *chartes* – папір) – публічний (публічно-правовий) документ, що представляє собою зазвичай сукупність будь-яких положень, що відрізняються особливою важністю. Політичні вимоги соціальних верств та класів. Велика Х. вольностей – грамота, підписана в 1215 р. англійським королем Іоанном Безземельним під тиском баронів та лицарів і городян, які підтримали їх, обмежувала королівську владу та свавілля, проголошувала заходи з розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі та ін.

Хіліа́зм, міленарі́зм (від грец. *chilioi* та фр. *mille* – тисяча) – містико-релігійне вчення, згідно з яким кінцю світу передуватиме «тисячолітнє царство боже» на землі, влаштоване за законами вищої справедливості.

Хора́л (сер.-лат. *choralis* від грец. *choros* – хор) – вид релігійних співів в католицькій та протестантській церквах.

Хóри (грец. *choros* – хор) – високо розташований балкон в храмах, великих залах, що йде уздовж стін.

Ху́нта (ісп. *junta* – союз, об'єднання) – в середньовічній Іспанії військові та політичні об'єднання.

Ц

Цезу́ра (лат. *caesura*) – перерва, зупинка в розвитку чого-небудь.

Целіба́т (лат. *caelebs* – неодружений) – обітниця безшлюбності католицького духовенства та православного чернецтва.

Ценз (лат. *caensus*) – 1) в країнах Західної Європи фіксована феодална земельна рента, яка щорічно виплачується селянином за земельне тримання феодалу продуктами або грошима; 2) з плином часу цензом стала іменуватися грошова рента (див. Чинш); 3) вимоги, що обмежують допуск будь-якої особи до користування будь-якими правами або його вступу в будь-яку організацію, союз (напр., в Середні віки майновий Ц. для вступу в цех та т.ін.).

Цехи́н (іт. *zecchino*) – старовинна золота венеціанська монета.

Цитаде́ль (фр. *citadelle* від іт. *Cittadelle* – букв. «маленьке місто») – особливо укріплена споруда всередині міста, захищеного ще й зовнішніми міськими стінами.

Ч

Ча́ша св. Грааля – в західноєвропейських середньовічних легендах містична чудесна чаша з кров'ю розп'ятого Христа, зібрана Йосипом Аримафейським.

Ш

Шампáр – у феодальній Франції сеньйоріальна подать у вигляді частини врожаю (від 1/20 до ¼) зі злаків, винограду, льону та ін. Ш. обкладалися деякі земельні тримання селян.

Шарівáрі («котячий концерт») – поширене в середньовічній Франції ритуальне висміювання молодят, які порушили будь-які шлюбні традиції. Учасники Ш. надягали котячі маски, били в сковорідки, каструлі та видавали гучні крики на манер котячих.

Шевáж – в середньовічній Франції невелика подушна подать, яка сплачувалася сервами та символізувала їх особисту залежність від сеньйора.

Шевальє (від фр. cheval – кінь) – лицар, вершник; у феодальній Франції дворянський титул.

Шерúф – 1) королівський чиновник в середньовічній Англії, який виконував на території графства адміністративні, поліцейські, військові та деякі судові функції; 2) почесний титул в мусульманських країнах людини, яка претендує на походження від пророка Мухаммеда.

Шпільмани (нім. Spiel – гра, Mann – людина) – див. Жонглери.

Я

Ярмарок (нім. Jahr – рік, markt – торгівля) – щорічні або періодичні торги в певних містах Західної Європи; в ряді районів (Шампань, Фландрія) вони перетворилися фактично в цілорічні торги, в яких брали участь купці з різних країн.

Науково-методичне видання

Семко Я. С.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

«Глосарій з історії середніх віків»

для самостійної роботи здобувачів вищої освіти

перший (бакалаврський) рівень вищої освіти

спеціальність 014 Середня освіта (історія)

Факультет: соціально-гуманітарний

Українською мовою

Підписано до друку 30.01.2021. Формат 60 × 90 1/16

Умовн. друк. арк. 2,2. Наклад — 50 прим. Зам. № 366

Надруковано на поліграфічній базі приватного підприємства «ЦВТ»:

65014, Одеса, вул. Успенська, 9